

ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ХРОНОТОПУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У ВЕЛИКІЙ ЕПІЧНІЙ ПРОЗІ КОСТЯ ГОРДІЄНКА

Шарова Тетяна Михайлівна,

доктор філологічних наук,
професор кафедри суспільно-гуманітарних наук
Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного
ORCID ID: 0000-0002-5846-6044
Researcher ID: V-3331-2017
Scopus Author ID: 57214336453

У статті здійснено комплексний літературознавчий аналіз специфіки художнього моделювання хронотопу українського села в романній трилогії відомого українського письменника ХХ століття Костя Гордієнка, яка об'єднує великі епічні прозові полотна «Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею» та «Буймир». Досліджено еволюцію художнього часопростору топосу Буймир. У межах авторського задуму цей простір трансформується від локального осередку класових контрастів періоду революції 1905–1907 років. Далі він проходить крізь ілюзорний вимір радянського колгоспного «благоденства» передвоєнної доби. Зрештою топос виростає до трагічного простору всенародного випробування в роки Другої світової війни та повоєнного відродження, очищеного від тоталітарних міфів.

Особливу увагу зосереджено на виявленні динамічної напруги між нормативними приписами соцреалістичного канону та іманентними законами художньої правди письменника. Проаналізовано систему смислових інверсій, «езопову мову» та авторські «обмовки», крізь які в тексті деконструються офіційні радянські міфи й проступає об'єктивна історична реальність. Доведено чужорідність більшовицьких агітаторів в українському селянському світі, розкрито механізми корупційних схем усередині колгоспної системи ручного управління, а також висвітлено феномен самоорганізації й духовного опору народу, залишеного владою на поталу ворогові в умовах німецької окупації. Визначено, що національно-етнічна ідентичність художнього простору трилогії маркується через багатство народної мови, календарно-обрядовий код, фольклорний мікрохронотон та архетипний зв'язок українця-хлібороба із землею.

Ключові слова: хронотон, Кость Гордієнко, соцреалістичний канон, художнє моделювання, смислова інверсія, українське село, трилогія «Буймир».

Sharova T. Artistic modeling of the Ukrainian village chronotope in the large epic prose of Kost Hordiienko

The article provides a comprehensive literary analysis of the specific features of artistic modeling of the Ukrainian village chronotope in the novel trilogy by the prominent twentieth-century Ukrainian writer Kost Hordiienko. The trilogy unites such large epic prose works as «Chuzhu Nyvu Zhala» (Reaping Another's Field), «Divchyna Pid Yabluneiu» (The Girl under the Apple Tree), and «Buymyr». The evolution of the artistic time and space coordinates of the Buymyr topos is thoroughly investigated. Within the author's creative intent, this space transforms from a local center of class contrasts during the revolution of 1905–1907. Further, it passes through the illusory dimension of the Soviet collective farm «prosperity» of the pre-war era. Finally, the topos expands into a tragic space of nationwide ordeal during World War II and the post-war revival, fundamentally cleansed of totalitarian myths.

Particular attention is focused on identifying the dynamic tension between the normative prescriptions of the socialist realist canon and the immanent laws of the writer's artistic truth. The study analyzes the system of semantic inversions, «Aesopian language», and the author's unintentional «slips of the pen» through which official Soviet myths are deconstructed and objective historical reality emerges. The alien nature of Bolshevik agitators in the Ukrainian peasant world is proven. The paper reveals the mechanisms of corruption schemes within the collective farm system of manual management. Additionally, it highlights the phenomenon of self-organization and spiritual resistance of the people left by the authorities at the mercy of the enemy under the conditions of the German occupation. It is determined that the national-ethnic identity of the trilogy's artistic space is marked by the richness of the folk language, the calendar-ritual code, the folkloric microchronotope, and the archetypal connection of the Ukrainian farmer with the land.

Key words: chronotope, Kost Hordiienko, socialist realist canon, artistic modeling, semantic inversion, Ukrainian village, «Buymyr» trilogy.

Вступ. У сучасному літературознавстві актуальним залишається переосмислення художньої спадщини радянського періоду крізь призму тотальної соціальної та ідеологічної детермінації буття. В ідейно-образній сфері вибір письменника обмежувався рамками ідеологічних конвенцій: від чітко визначених зразків героїв до художнього оформлення та зовнішнього глянцевого «нового радянського життя». Для Костя Гордієнка, чиє прозовисьмо стало художнім літописом складних випробувань українського народу у ХХ столітті,

простір вільної роботи серця виявлявся на проблемно-тематичному рівні. Життєвий досвід письменника нерозривно пов'язаний із реаліями буття українського села. Художнє моделювання часопростору (хронотопу) в його романній трилогії («Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею», «Буймир») демонструє унікальний синтез офіційного радянського дискурсу та завуальованих авторських конотацій, де простір конкретного топосу (села Буймир) виростає до символу історичної долі всього українського селянства [1, с. 175].

Категорія художнього хронотопу, традиційно визначена в літературознавстві як смислове взаємопроникнення часових і просторових відношень, у межах «селянського тексту» набуває специфічного онтологічного статусу [2, с. 3]. Простір села у великій епічній прозі не є просто пасивним географічним тлом, а виступає концентрованим вираженням національного буття, що підпорядковане циклічному часу та сакральній праці на землі. Проте в соціокультурних реаліях радянської доби, цей природний хронотоп зазнав насильницької деформації [3, с. 112]. Офіційна ідеологія прагнула підпорядкувати циклічний, традиційний час українського хлібороба лінійному, прогресистському «історичному часу» більшовицької модернізації, а сакральний простір індивідуальної ниви – колективізованому, уніфікованому виробничому топосу [4, с. 163]. Моделювання часопростору в прозі Костя Гордієнка стає полем гострої напруги, де задекларована ідеологічна лінійність радянських перетворень перманентно спростовується глибинними виявами живого народного хронотопу.

Метою публікації є дослідження специфіки художнього моделювання хронотопу українського села в романній трилогії Костя Гордієнка («Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею», «Буймир»), виявлення смислових інверсій у структурі тексту як результату ідеологічного маркування та висвітлення національно-етнічних констант часопростору твору в офіційному дискурсі влади.

Матеріали та методи. Матеріалом дослідження слугує велика епічна проза Костя Гордієнка, зокрема його романна трилогія, що охоплює твори «Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею» та «Буймир». Для глибшого розкриття теми залучено також публіцистичний і документальний контексти творчості письменника, критичні матеріали тогочасної епохи та радянські ідеологічні настанови.

Методологічну основу розвідки становить комплексний літературознавчий підхід, де провідне місце належить хронотопічному аналізу, який дозволяє простежити взаємозв'язок і взаємопроникнення часових координат та локального простору села Буймир. Разом із тим застосовано культурно-історичний метод для осмислення художнього світу творів у контексті реальних суспільно-політичних зламів ХХ століття та офіційного радянського дискурсу. Порівняльно-історичний метод допомагає зіставити часопросторові моделі автора з досвідом його попередників, зокрема Михайла Коцюбинського та Андрія Головка. Текстологічний та герменевтичний аналіз залучено для інтерпретації прихованих змістових пластів, смислових інверсій та езопової мови письменника, які виникали внаслідок цензурного тиску та ідеологічного маркування художнього тексту.

Питання жанрової природи, поетики та ідейно-естетичної цілісності великої прози Костя Гордієнка перебувало в полі зору багатьох критиків та літературознавців. Зокрема, В. Бережний, В. Брюховецький, М. Логвиненко, М. Острик, В. Панченко аргументували сприйняття трьох романів автора як єдиної трилогії.

Дослідниця О. Зінченко наголошувала, що єдність цих творів виявляється в соціальній генеалогії персонажів та наявності головного соціального конфлікту. Ю. Герасименко звертав увагу на специфіку «густонаселеного» художнього простору письменника. Поетикальні особливості, рухливу панораму десятиріч та динамізм оповіді аналізували В. Оскоцький та М. Шумило. Водночас, попри наявність вагомих критичних праць, хронотопічний аспект романного циклу К. Гордієнка в контексті протистояння радянського канону та етнокультурної реальності ще не був об'єктом цілісного дослідження.

Результати дослідження. Романна трилогія Костя Гордієнка «Буймир» має умовну жанрову природу, подібну до сільських епопей Михайла Стельмаха, де твори не завжди пов'язані наскрізними персонажами, але сприймаються як цілісне ідейно-естетичне явище. Простір трилогії маркований «єдністю простору», адже герої мають спільну географічну прописку із центром у селі Буймир, що зрідка розширюється до топосів Лебедина чи Сум. Хронотоп усього циклу охоплює рухливу панораму десятиріч – від селянських заворушень 1905 року до трагічного лихоліття Другої світової війни та повоєнного відродження [5, с. 68].

Перший складник трилогії – соціально-побутовий роман «Чужу ниву жала» – моделює часопростір напередодні й під час першої російської революції. Історичний час тут художньо трансформується відповідно до ідеологічних завдань радянської історіографії, що змусило автора двічі переробляти текст. Для легалізації твору в офіційному дискурсі, Кость Гордієнко вводить канонічний образ більшовика Нарожнього. Реальний простір українського дореволюційного села постає колоритним і живим завдяки панорамному змалюванню масових сцен, ярмарків, рекрутських і весільних пісень, прислів'їв та приказок. Конфлікт у просторі топосу Буймир розгортається між колективною трудовою масою та табором гнобителів. Прикметно, що найзаможніший капіталіст Харитоненко фізично відсутній у просторі роману й існує лише на рівні рецепції та розмов.

Просторова опозиція «свого» (українського) та «чужого» (накинутого тоталітарним устроєм) яскраво виявляється в долі Орини. Потрапивши в родину Калитки як невістка, вона опиняється в замкненому просторі домашнього рабства без перспективи звільнення. Спроба патріархального насилля з боку Романа Марковича відбувається у виразно маркований часовий проміжок – коли голову родини штучно залишають удома нібито через хворобу, відправивши решту сім'ї до церкви. Водночас цей гнітучий простір деконструється автором через введення потужного фольклорного мікрохронотопу. Текст роману насичений уривками обрядових пісень, а також місткими прислів'ями [6, с. 54].

У романі «Дівчина під яблунею» часопростір переноситься в останні передвоєнні роки, охоплюючи рік від кінця літа 1939-го до початку літа 1941 року. Офіційне вимірювання часу ведеться десятилітніми здобутками існування колгоспної форми. Топос села Буймир у творі штучно моделюється за нормативною естетикою соцреалізму як колгоспна ідилія, де пану-

ють суцільна телефонізація, електрифікація та наукові лабораторії. Крізь ширму пафосно-мажорної риторики Кость Гордієнко через систему негативних персонажів висвітлює реальні корупційні та шахрайські схеми радянської системи ручного управління. Просторові координати колгоспу наповнюються фактами розкрадання майна, фіктивними приписками трудоднів та показників надоїв, підкупамі прокурорів, міліції та районних керівників. Автор використовує схему поляризації героїв, щоб зауважено показати: радянська модель часопростору суперечить природному прагненню українського селянина до індивідуального сімейного добробуту та його архетипному віковому зв'язку із власною землею [7, с. 109].

Просторова модель колгоспного топосу в романі «Дівчина під яблунею» підлягає глибинній художній деконструкції через актуалізацію вікових етнокультурних архетипів українського хлібороба. Намагаючись виконати ідеологічне замовлення та змалювати радянське село як модернізований промислово-аграрний простір, письменник мимоволі повертається до сакралізації образу землі. Хронотоп твору чітко підпорядкований природному колу – календарному року від врожаю до врожаю, що вступає в суперечність із лінійними п'ятирічними планами радянської системи.

Земля в художньому світі Костя Гордієнка постає не просто виробничим ресурсом колективного господарства, а «образом самої душі народної», яка утримує своїх працівників від колиски до могили, формуючи їхню національну ідентичність. Символічним осердям цього простору стає сад Мусія Завірюхи та морозостійкі яблуні, що маркують ідею тривання роду та вкоріненості в рідний ґрунт. Внутрішній світ позитивних персонажів залишається глибоко традиційним, орієнтованим на індивідуальні етичні константи честі й добра.

Водночас насильницьке руйнування цього органічного простору колективізацією та розкуркуленням, яке автор змушений маскувати під «боротьбу новаторів і консерваторів», проступає через трагічні злами у свідомості селян. Зауважено демонструючи, що штучна колгоспна модель суперечить живій людській природі, Кость Гордієнко через пафосно-мажорну ширму «благоденства» транслує болючі рефлексії про руйнацію традиційного укладу, де людина на виробничих перехрестях часто втрачає свій первісний онтологічний зв'язок із землею-годувальницею.

Важливим інструментом моделювання цього псевдопростору стає концепт «слави» (вславлення), який Кость Гордієнко запозичує з поезики українських дум. Проте якщо у вимірі позитивних героїв (Устина Павлюка, Марка, Теклі) вславлення репрезентує традиційний етичний вимір чесної праці, то у просторі «ворожих сил» (групи Радивона Ржі) воно перетворюється на засіб демагогії та озоамілювання. Письменник змалює абсурдні технології локального часопростору: комірник Хоменко штучно зволожує цукор за допомогою протягів у коморі, щоб привласнити надлишок, загосп Деришкур списує власні крадіжки на лисиць і тхорів, а рахівник Панько Цвіркун у замкненому просторі

бухгалтерії «легким помахом руки» переводить сотні центнерів реального збіжжя в категорію «мертвих відходів». Завдяки такому опису автор викриває радянські «виробничі змагання» і показує, що всі ці успіхи були лише видимістю та штучними приписками [8, с. 152].

Роман «Буймир» завершує трилогію та хронологічно безпосередньо примикає до попереднього твору, розгортаючи події з осені 1941 року. Екстремальний хронотоп війни та німецької окупації оголює справжню силу й сутність народних характерів. Кость Гордієнко руйнує тогочасні патетичні радянські шаблони героїзації та змалює трагічний часопростір: відчай залишених на поталу ворогові людей, ганебний відступ армії, юрби полонених та жахливі сцени насилля й голоду. У цьому просторі повністю знівельовано роль радянського чи партійного керівництва – комуніст Устин Павлюк стає просто рядовим бійцем, а всі рішення щодо порятунку громада приймає самостійно. Автор актуалізує сміливу тезу про те, що масовий партизанський рух народився не з комуністичних ідей чи директив, а з народного джерела, коли звичайні позапартійні українці повстали на захист своєї землі й духовності. Часопростір окупації чітко ділить село на два табори. З одного боку постає народний опір на чолі з Мусієм Завірюхою, який організувався самостійно. З іншого боку змалювано побут поліцаїв-запроданців. Усі вони пішли служити ворогу лише заради грошей, наживи та повернення колишнього майна.

Хронотоп воєнної руйнації Кость Гордієнко свідомо моделює не через масштабні переміщення армій чи штабів, а крізь трагічний побут приватної людини. Простір Буймира наповнюється трагічними картинами воєнного лихоліття. Автор показує страждання цивільного населення в умовах окупації, акцентуючи на насильстві, голоді та важкій долі тисяч біженців, змушених рятуватися на окупованих територіях. Цьому страдницькому простору народної праці протиставлено сатирично змалюваний побутовий простір колаборантів (старости Саливона, його дружини Соломії та доньки Саньки). Автор фізично відчутно фіксує деталі їхнього існування, де Санька постає в ролі коханки німецького ефрейтора Курта. Цей контраст унаочнює, що простір зради в трилогії завжди маркований виключно матеріальною пожадливістю, яка марно намагається реставрувати дореволюційний куркульський уклад [9, с. 67].

Осмислення загальної специфіки еволюції хронотопу в трилогії Костя Гордієнка актуалізує проблему моделювання руху народної історії в офіційному дискурсі влади. Часовий вимір епопеї не є дискретним; між першим романом «Чужу ниву жала» та його продовженням «Дівчина під яблунею» минає понад три десятиліття, тоді як сюжетні колізії «Буймира» безпосередньо виростають із передвоєнного літа 1941 року. Така хронологічна нерівномірність дозволяє автору створити рухливу та об'ємну панораму ХХ століття. Модуляція художнього мислення письменника безпосередньо впливає на його просторове кадрування: від деталізованого, майже етнографічного опису дореволюційного побуту Слобожанщини автор еволюціонує до створення універсальних епічних символів [10, с. 163].

Час у Костя Гордієнка постійно перевіряє простір на міцність: соціальний простір революційного зламу, симулятивний простір колгоспного «задзеркалля» та екстремальний простір війни виступають послідовними етапами іспиту для національного характеру. Письменник використовує складну манеру письма, де містка фраза об'єднує пряме й внутрішнє мовлення, штрихи портретів та авторську оповідь. Таким чином, епічний хронотоп села Буймир у прозі Костя Гордієнка еволюціонує від картини гострих соціальних контрастів початку століття крізь ілюзорний вимір колгоспного «благоденства» до трагічного та очищеного від радянських міфів простору всенародного воєнного випробування.

Висновки. Наративна структура трилогії демонструє постійну динамічну напругу між нормативними приписами соцреалістичного канону та іманентними законами художньої правди. Намагаючись легалізувати свої твори в офіційному радянському дискурсі за допомогою ідеологічного маркування, введення ходульних образів комуністичних лідерів та пафосної риторики перемог, письменник водночас вибудовує глибинні підтекстові пласти, що повністю деконструюють тоталітарні міфи.

У часопросторі трилогії чітко проступає об'єктивна історична реальність, яка спростовує радянські міфи. Автор показує штучність колгоспного добробуту, що трималося на приписках і бюрократії, а також чужорідність більшовицьких агітаторів у селянському середовищі. Зображення воєнного лихоліття доводить, що народний рух опору народився не через партійні директиви, а став самостійним захистом власної землі й духовності від загарбників. Національний характер села Буймир автор передає через багатство народної мови, фольклорні звороти та глибокий зв'язок українського селянина із землею, що протиставляється руйнівному зовнішньому впливу влади.

Конфлікт інтересів: автор є членом редакційної колегії журналу. Для забезпечення незалежності редакційного процесу рукопис розглядався редактором, який не мав конфлікту інтересів з автором. Автор не брав участі у відборі рецензентів, процесі рецензування та прийнятті рішення щодо публікації статті. Рукопис пройшов стандартну процедуру подвійного сліпого рецензування.

Література:

1. Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 2 Ч.1: 1940–1950-ті роки. 367 с.
2. Гельфандбейн Г. Збагаченні життям. *Літературна Україна*. 1977. 20 травня. С. 3.
3. Філатова О. Автор і текст у системі соцреалізму. Миколаїв : Іліон. 2017. 243 с.
4. Ленська С. Українська мала проза 1920–1960-х років: на перетині жанру і стилю : монографія. Полтава : ПолтНТУ, 2014. 656 с.
5. Хархун В. П. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації : монографія. Ніжин: ТОВ «Гідромас», 2009. 508 с.
6. Шарова Т. Особливості «художньої правди» у творах Костя Гордієнка. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Філологія. Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2016. Вип. 23. С. 54–56.
7. Зінченко О. Кость Гордієнко: літературно-критичний нарис. Київ : Радянський письменник, 1987. 176 с.
8. Шарова Т. Художня часографія прозових творів Костя Гордієнка. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* : зб. наук. пр. Філологічні науки. Літературознавство. 2015. № 8. С. 152–155.
9. Грабовський С. Українська людина у вимірах ХХ століття: до постановки проблеми. Київ : Видання центру громадянської просвіти «Київське братство». 1997. 118 с.
10. Шарова Т. Основні етапи модуляцій художнього мислення К. Гордієнка. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 30. Т. 3. С. 163–169.

References:

1. Istoriiia ukrainskoi literatury XX stolittia (1994) [History of Ukrainian literature of the 20th century]: U 2-kh kn. Kyiv : Lybid, Kn. 2 Ch.1: 1940–1950-ti roky. 367 s. [in Ukrainian].
2. Helfandbein H. (1977) Zbahachenni zhyttiam [Enrichment of life]. *Literaturna Ukraina* [Literary Ukraine]. 20 travnia. S. 3. [in Ukrainian].
3. Filatova O. (2017) Avtor i tekst u systemi sotsrealizmu [Author and text in the system of socialist realism]. Mykolaiv : Ilion. 243 s. [in Ukrainian].
4. Lenska S. (2014) Ukrainska mala proza 1920–1960-kh rokiv: na peretyni zhanru i styliu: monohrafiia [Ukrainian short prose of the 1920s–1960s: at the intersection of genre and style: monograph]. Poltava : PoltNTU, 656 s. [in Ukrainian].
5. Kharkhun V. P. (2009) Sotsrealistychnyi kanon v ukrainskii literaturi: geneza, rozvytok, modifykatsii : monohrafiia [Socialist realist canon in Ukrainian literature: genesis, development, modifications: monograph]. Nizhyn : TOV «Hidromas», 508 s. 442. [in Ukrainian].
6. Sharova T. (2016) Osoblyvosti «khudozhnoi pravdy» u tvorakh Kostia Hordiiienka [Features of “artistic truth” in the works of Kostya Gordienko.]. *Naukovyi visnyk mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu* [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University]. *Filolohiia*. Odesa : Mizhnarodnyi humanitarnyi universytet, Vyp. 23. S. 54–56. [in Ukrainian].
7. Zinchenko O. (1987) Kost Hordiiienko: literaturno-krytychnyi narys [Kost' Gordienko: literary and critical essay]. Kyiv : Radianskyi Pysmennyk, 176 s. [in Ukrainian].
8. Sharova T. (2015) Khudozhnia chasohrafiia prozovykh tvoriv Kostia Hordiiienka [Artistic chronography of prose works by Kostya Gordienko.]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky* [Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka East European National University] : zb. nauk. pr. *Filolohichni nauky. Literaturознавство*. № 8. S. 152–155. [in Ukrainian].

9. Hrabovskyi S. (1997) *Ukrainska liudyna u vymirakh XX stolittia: do postanovky problem* [Ukrainian man in the dimensions of the 20th century: to the formulation of the problem]. Kyiv : Vydannia tsentru hromadianskoi prosvity «Kyivske bratstvo». 118 s. [in Ukrainian].

10. Sharova T. (2020) *Osnovni etapy moduliatsii khudozhnoho myslennia K. Hordiiienka* [The main stages of modulations of artistic thinking by K. Gordienko]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk* [Current issues of the humanities]. Vyp. 30. T.3. S. 163–169. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 10.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.08.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.09.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

